Ո՞ր բաները են աղբիւր
Քու երջանիկ յանկերգիդ·
Ո՞ր մարգերն, ալիք ու լեռներ,
Ի՞նչ կերպ երկինք ու դաշտավայր,
Ինչպիսի՞ սէր՝ քու տեսակէդ, ո՞ր անգիտանք վիշտ ու ցաւ:

Հրնուանքդ ամբիծ՝ անգուսպ՝
Զունի երբեք նուաղում,
Ստուերն անգամ ճանձրոյթի
Չի մօտենար երբեք քեզ·
Սիրեցիր դու, բայց չգիտցար սիրոյ յափրանքը տխուր:

Արքուն ըլլաս կամ քնէած,
Մահուան վրայ գուցէ խորհիս
Աւելի ստոյգ ու խոր կերպով՝
Քան երազող մահացուներս,
Թէ ոչ, երգերդ ի՞նչպէս պիտ՝ յորդէին այսքան ջինջ հոսանքով:

Մենք կը նայինք առաջ, ետեւ
Ու կը տենչանք անգոյ իրեր·
Ծիծաղը մեր անկեղծագոյն
Ունի իր մէջ վիշտ մը թաքուն·
Մեր քաղցրագոյն երգերն անգամ կը պատմեն խորհուրդներ տխուր:

Բայց համարիե՛լ թէ գիտնայինք
Ատելութիւն, վախ, հպարտանք,
Թէ արցունքի դատապարտուած
Ծնունդներ մենք չըլլայինք
Ձեմ գիտեր ի՛նչպէս կարենայինք քու բերկրանքիդ մօտենալ:

Լաւագոյն քան ամէն չափ
Դաշնակաւոր ձայներու,
Թանկագին քան ամէն գանձ
Գրքերու մէջ մթերուած,
Քու արուե՛ստդ է՝ քերթողիս, ո՛ անարգուդ դու գետնի:

Թէ հրնուանքիդ գիտութեան
Կէսը միայն ինծի տայիր,
Ի՜նչ խելայեղ նուագներ
Պիտ՝ հոսէին շրթներէս·
Աշխարհ յայնժամ ինծի լսէր, ինչպէս այժմ ես քեզի:

Թրգմ. անգլիերէնէ

Հ. Փ. Ե.

ՆԻՔՈԼԱ ԵՕՐԿԱ

Տիրող տիեզերական ահեղ պատերազմին ստեղծած միջազգային քայքայումներուն եւ արիւնին մէջ՝ եղեռնաւոր գնդակի մը զոհ գնաց Նիքոլա Եօրկա, քսաներորդ դարու մեծագոյն պատմագէտ եւ համայնագիտակ մտաքը, Պուքրէշի մէջ, 1940 ի Նոյեմբեր 26 էն 27 լուսցող գիշերը: Հսկայ Նոյեմբեր 26 էն 27 լուսցող գիշերը: Հսկայ մը էր ինկողը· անոր անդարմանելի կորուստը ողբաց Ռումէն ազգին հետ ամբողջ գիտական աշխարհը մէկ ծայրէն միւսը:

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ

Ն. Եօրկայի ծնունդն եղաւ Ռումանիոյ Պոթոշանի աւանին մէջ 1871 ի 18 Յունիսին· հայրը կը կոչուէր Նիքու, իսկ մայրը Ծուլնիա, Արգիրոփուլներու սերունդ· երկուքն ալ համարուած շառաւիղ ազնուական ընտանիքներու:

Հայրենի գծով կը սերի կէօրկէէ մը, որ Պինդոսի ռումէններէն էր, վաճառական, որ 1760 ին Մոլտաւիա հաստատուեցաւ: Այս նախնիքներէն որ «եկած են այն ցաւ: Այս նախնիքներէն որ «եկած են այն երկիրներէն ուր ջերմին է արեգակը, կարպոյտ՝ ծովը, նարնջենիներու պարտէզներով պակուած, Աղրիական ժպիտներով գեղուն, այն լեռներէն ուր հեղէն գիցաբանութիւնը ծնունդ առաւ, այն աշխարհը սէր ժողովուրդէն՝ որ գիտէր ոչնչէն բան մը առաջ բերել — կու գայ իմ սէրս անսահման իմ երկրիս բոլոր անկիւններուն հանդէպ· բարեկամութիւնս ամէն զոհարի եւ խոտի ամէն թելի, ճիզը երկիրը բողբոջեցնելու, հմայքը գիտելու ծաղիկները՝ զորս չեմ համարձակիր երբեք քաղել· զորս չեմ համարձակիր երբեք քաղել· անոնցմէ կու գայ այս ամէն բան, այդ քաջ եւ նախահոգակ պալքանեաններէն, որոնք իրենց վաճառականի արուեստին մէջ միայն գրամ չէ որ սիրած են»(1) ինչպէս կ՝ըսէ ինքն իսկ Եօրկա իր ինքնակենսագրութեան մէջ, շարունակելով յետոյ այն գերի մասին զոր մեր մէջ ունին եւ կը գործեն մեր նախնիքը· «այնքան հզօր եւ այնքան լի է խորհուրդով, քեզ կանխող մարդը, մարդը՝ ուսկից առաջ կու գաս, եւ թէ միջոցով այն պատկերներուն զոր տեսած ես եւ ուրիշներ որ բնաւ աչքիդ նակի անդունդին մէջ, մինչեւ որ կորսուինք անոնց անհունութեան խորը· ծնողք, պապեր, նախահաւ, կեանքը զոր առաջ տանելու կոչուած ես: Անոնցմէ կու գայ բան մը որ թանկագին է քան ամէն ժառանգութիւն, զժուարակիր քան ամէն բեռ, բան մը որուն պէտք է դիմադրաւենք մեծ ամբիւթեամբ, աւելի կատաղօրէն քան ամէն վտանգի դէմ· իրենց եղանակը որով փոխանցած են այսօրուան մարդը՝ սրբագրած զայն, համադրած-բարդած հազար ու բիւր փորձերով՝ որոնք մինչեւ մեզի կը հասնին: Բան մը որ հազիւ կրնաս սանձել, բայց ոչ բոլորովին ջնջել, որովհետեւ մեռելներն երբեք չեն ուզեր բոլորովին մեռնիլ»(2):

Նիքու Եօրկայէ ուրեմն եւ վեցտասանամեայ ազնիւ Ծուլնիայէն որ բարձր կրթութիւն առած էր, ծնան երկու մանչ· Նիքոլա եւ Գէորգ: Նիքոլա հազիւ չորս տարու էր երբ որբացաւ իր հայրիկէն: Այրեցաց Ծուլնիա ջանասէր ու պարկեշտ, բայց չքաւոր, ընտանիքին պահեստը կը հայթայթէր Ֆրանսերէնէ վէպեր թարգմանելով ողորմելի թոշակի մը փոխարէն եւ կամ կար կարելով:

Ն. Եօրկա, որքան որ ներքսապէս զործունեայ, փակ էր արտաքսապէս եւ տխուր իր մանկութիւնը: «Ես երբեք, կ՝ըսէ նա, կարդալ ու գրել չսորվեցայ· բաներ են որ իրենք իրենց եղան: Երբեք չեմ յիշեր ժամ մը դասարանական պատրաստութեան՝ գրերը կարդալու եւ վանկերը կապելու՝ բառերն ունենալու համար: Ձեռքս չէ անցած բնաւ մայրենի լեզուիս կամ Ֆրանսերէնի քերականութիւն»(3):

Եօրկա հինգ տարեկանին արդէն բարդ զաղափար մ՝ունէր կեանքին: Նա տան անկիւն մը քաշուած կը կարդար, առանց հոգ ընելու իր սենեակի մասին, որ փոքրիկ էր ու ցած, խեղճ պատուհաններով·

(1) N. Jorga: «O viata de om» (*Մարդու մը կեանքը*)· Պուքրէշ, 1934, էջ 5·
(2) Անդ, էջ 4·
(3) Անդ, էջ 10·

digitised by A.R.A.R.@

բաւ էր իրեն տէր ըլլալ այնքան մարդոց, այնքան ընդարձակ հորիզոններու:

Բայց ի՞նչ էր արդեօք կարդացածը այդ փոքրիկ, նիհար ու տժգոյն տղուն: Միքայէլ Քոկալնիչեանուի հրատարակած «Մոլտաւիոյ ժամանակագրութիւնները», ուր նա կը տեսնէր իր հայրենիքի դէպքերը, փառահեղ վոյվոտաները, անոնց գործած նախճիրները, յաղթանակները ոուսերուն դէմ, Թաթարներուն եւ Թուրքերուն: Այսպէս այդ տղեկը սորվեցաւ ապրիլ անցեալին մէջ՝ ընթերցումին զինքն յափշտակած իրականութեամբ եւ ուժգնութեամբ. բախտ ունեցաւ որ իր հօրը պարտապան դրամագլուխ մը իր պարտքին տեղ գրքեր թողուց՝ բոլորն ալ Ֆրանսական մատենագրութենէն. որով Եօրկա կարդացած գրքերուն համեմատ արդէն իրապէս ճամբորդեց եւ ապրեցաւ Վենետիկ եւ այլուր:

Դպրոցը լաւ յիշատակ չէ թողած Եօրկայի մէջ. «Անհուն պարապ մը իմ չորս կողմս, կ'ըսէ նա. ես պատմագէտ դարձայ՝ ո՛չ գրքերով, ո՛չ վարժապետներով, եւ ոչ կրթարանին մեթոտներով. այսպէս էի՝ որքան որ կը յիշեմ, եւ թերեւս անով զոր իմ մէջս թողած են ուրիշները՝ որոնք իրենց ժամանակին տեսած են լայնօրէն երկրին պատմութիւնը եւ զայն գործածած են»(4):

Արդէն վեց տարեկանին կը զգար թէ պէտք է կեանք ներշնչել ոուսմէն ազգը՝ որ իր գաղափարներով, ուժով և գեղեցկութեամբ կ'երթայ կը զուգուի լատին աորիւրին. ու միանգամայն շատ բարձր ըմբռնած էր նա ոուսմէն ժողովուրդին ճակատագիրը՝ որ կոչուած էր միեւնոյն միջոց բլալու կէսը խառնուրդի եւ ի հարկին ամբարտակը՝ հակընդդէմ զոյգ հոգեբանութեան եւ զոյգ քաղաքակրթութեան, այսինքն արեւմտեանին եւ արեւելեանին:

Տասներեք տարուան էր երբ սկսաւ յօդուածներ գրել իր հօրեղբօր լոգրին մէջ: Շատ նեղացուցիչ եղաւ իր լիկէոնական ընթացքի շրջանը: Մինչեւ խոր գիշեր դասեր տալ կը ստիպուէր առանձնականներու: Զինքը չէին ըմբռներ վարժապետները՝ որոնցմէ աւելի հմուտ էր: Կիրթ եւ յարգալիս ոլլալով հանդերձ, դիւրագրգռութիւն մ'ունէր ո՛ եւ է անարդարութեան դէմ: Գիրք եւ մատենադարան, ահա իր աշխարհը: «Ո՞վ իմ օրհնեալ գրքերս, կ'ըսէ նա, լաւ եւ նուազ լաւ, զորս բարի բախտս ճամբուս վրայ դրաւ. ես ձեզի՛ կը պարտիմ՝ եթէ մարդ եմ, եթէ ճշմարիտ մարդ մըն եմ նման մարդոց այն երկիրներուն՝ ուր մշակոյթը երբեք չէ ընդհատուած, եւ հետեւաբար, այն բոլոր ժառանգուած կամ շահուած հարստութեան պակասութեամբ հանդերձ, ի՞նչ անսահման սիրով, ո՞րքան անյագ տենչանքով ժողված եմ զձեզ ճամբաներէն, բոլոր անկիւններէն՝ ուր լքուած էիք եւ ցրուած, ո՛ դիտէ ընտանեկան ի՞նչ փոթորիկներու ձեռքէն, կազմելու համար ձեզմով տանս մէջ այն՝ զոր ամէն տեղի մարդկութիւնը թողած է իրրեւ ամենաթանկագին բան, տաճարը այն քառասուն հազար բառերուն՝ որ կը բարձրացնեն նոյն երգը, հոն գրողներու գերեզմաններէն անդին, ի զովեստ անոր՝ այն մեծ եւ ազնիւական սուրբին, միշտ նահատակ, որ մարդկային գաղափարականն է»:

Տասնութը տարեկանին՝ երբ ուսանող էր Եաշի համալսարանը, արդէն շատ մը քննադատական յօդուածներ եւ ոտանաւորներ կը հրատարակէր գանազան թերթերու եւ լրագիրներու մէջ: Ճիշտ տարի մը յետոյ խնդրեց որ քննութիւնները տայ եւ դափնեպսակն առնէ: Անլուր էր յանդգնութիւնը. եւ սակայն հակառակորդներն ալ տեղի տալէ յետոյ անոր խնդրանքին՝ զմայլեցան ամենափայլուն քննութիւններուն վրայ եւ մաս առին խնճոյքին որ տեղի կ'ունենար նորապսակ իննեւտասնամեայ դոկտորին:

Եօրկա, նոյն տարին, բախտով թոշակ մը ստացաւ արտասահմանի մէջ կատարելագործելու ուսումը եւ դարմանուելու: Ընտրուեցաւ Montreux գնաց. բայց հոն հիւանդկանքը զինքը խոռվեց. խկոյն անցաւ Իտալիա՝ որ իրեն համար աքանչելի յայտնութիւն մը եղաւ. «Ինծի համար մեծագոյն հրաշքը, որ կարող էր առողջութիւն ալ տալ եթէ իսկապէս հիւանդ ըլլայի՝ սկզբնաւորութիւնն է շուտափոյթ եւ մինչեւ գես գինովցնելու չափ զմայլելի, Իտալիոյ բնութեան, կեանքին եւ մատենագրութեան մէջ՝ զոր արդէն մասամբ կը ճանչնայի, բարեբախտաբար բաւական լաւ գիտնալով իտալերէնը»(6), եւ հոն իր ճանչցած առաջին քաղաքը Վենետիկ եղաւ. «Միակ քաղաքը զոր ոու կը սիրես բոլորովին տարբեր կերպով աշխարհիս բոլոր քաղաքներէն աւելի, նոյն իսկ անկէ ալ՝ ուր ծնած ես եւ ուր առաքելութիւնն ունիս ապրելու եւ աշխատելու»(7): Նա Կոնտոլը

(4) Անդ, էջ 13.
(5) Անդ. էջ 140.
(6) Անդ, 185.

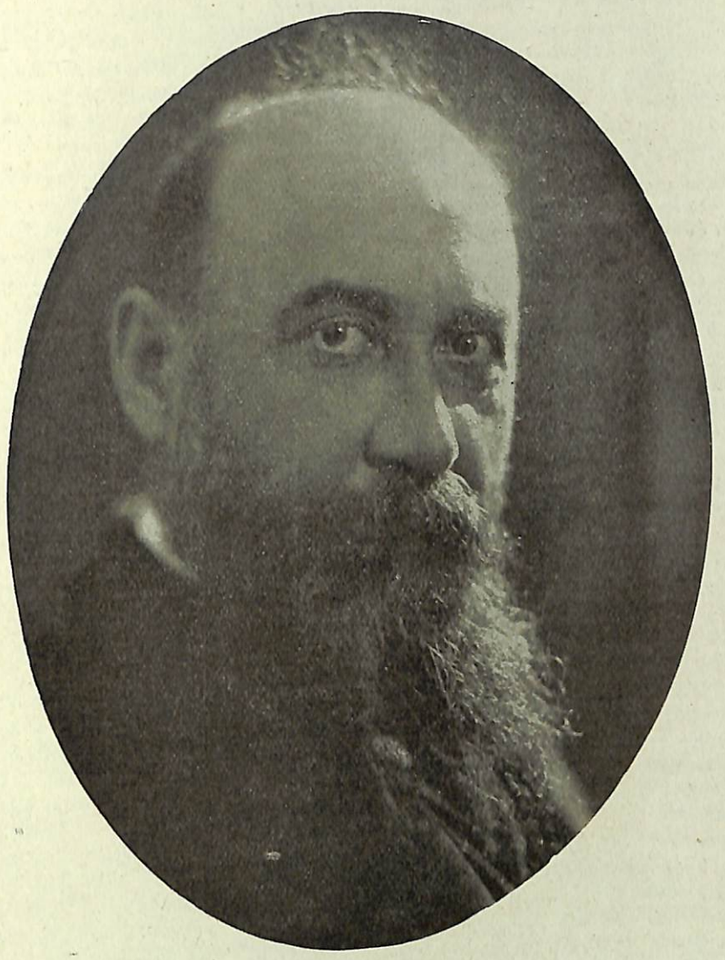

ՆԻՔՈԼԱ ԵՕՐԿԱ

նստած Bauer–Grünwald պանդոկը գնաց, բայց իր ուզած հանգիստը չգտաւ հոն՝ ուր կը թրվռար աշխարհիս չորս կողմերէն թափած խայտաբղէտ բազմութիւնը: Նա կը տեսնէր ինքզինքը գտնել լուին «մտերիմ խորհուրդին մէջ նոյն ինքն ոգիին այդ քաղաքին՝ որ պարուրուած է լայնօրէն շաղաքին՝ ցուցիչ փառքով մը»(8):

Եւ իսկապէս իր յաջորդ այցելութեան՝ դիւանները եւ գրատուները մէջ իր կարդացածներու ատեն սիրեց անտարած պրպտումներու ատեն սիրեց անծանօթ անշուք թաղի մը տունը, ինչպէս Campiello del vin: Շատ վերջ ինք հոս հիմնեց «Ոումէն տունը» Correr պալատին մէջ S. Fosca-ի հրապարակին վրայ: Եւ այցելեց Վենետիկը գրեթէ ամէն տարի:

Հայրենիք վերադարձին լատին լեզուի ուսուցիչ կարգուեցաւ Փլոէշտի լիկէոնին մէջ: Այդ շրջանին էր որ տրամադրելի թոշակ մը կար պատմութեան ուսման. զանիկա իրեն շնորհեցին. եւ ինք իսկոյն արտասահման մեկնեցաւ. ու երեք տարիէն կրկին հայրենիք վերադարձաւ՝ շահած վկայական մը Փարիզի Ecole des Hautes

(7) Անդ, 186.
(8) Անդ, 186.

digitised by A.R.A.R.@

Etudes-էն, վկայական մը Լիսիսայի համալսարանէն եւ ամբաւ անտիպ նիւթեր ռումէն պատմութեան, հաւաքած իր ընակած ու անցած քաղաքներու դիւաններէն ու գրատուններէն:

Մինչ նա իր բացառիկ հզօր տաղանդին շնորհիւ մանկութենէն սկսեալ յարատեւ, անյագ կը ծծէր, կը մթերէր անծայր գիտութիւն եւ ծանօթութիւններ, անդին իր հրաշալի յիշողութեամբ ալ կատարելապէս կը տիրանար դասական յունարէնի եւ լատիներէնի, ինչպէս նաեւ ֆրանսերէն, իտալերէն, գերմաներէն, անգլիերէն, սպանեօլ, փորթուկէզ, նորվեկեան, դանիական եւն լեզուներուն, խորշում մը ունենալով միայն թուրանական լեզուներէն, զորս երբեք չփորձեց սորվիլ: Ասով չուտով յաջողեցաւ ամբարել անհատնում պաշար, կատարել համեմատական քննութիւններ, որոնցմէ պիտի սլանար արծուօրէն իր այն ամբողջ պատմական-խմաստասիրական-քննական-գեղարուեստական-գրական յղացումին, զոր կէս դարու ընթացքին պիտի դասակարգէր իր պատմական գործերու այն հսկայ եւ հրաշակերտ բարդ զանգուածին մէջ:

Քսաներեք տարեկանին, 1894, յաղթական ելլելով իր մրցակիցներու դէմ, որոնց մէջ իր ուսուցիչներն անգամ կային, ստացաւ տիեզերական պատմութեան բեմը Պուքրէշի համալսարանին, ուսկից կէս դար շարունակ, անխոնջ դասախօսեց հմայելով:

Ու այնուհետեւ սկսան իր գրական գործերը, պատմական հրատարակութիւնները՝ խմաստասիրական-քննական խորքի վրայ. յայտնուեցաւ հսկայ տաղանդի մարդը իր տիեզերական պատմական հմտութեամբ, աճեցաւ համբաւը եւ թռաւ երկրէ երկիր եւ մրցակցութեան դրաւ Եւրոպայի ու Ամերիկայի համալսարաններն ու կրթական բարձր հաստատութիւնները, որոնք չուայլեցին Եօրկայի արժանաւոր պատիւներ ու տիտղոսներ: Այսպէս նա եղաւ Doctor honoris causa բոլոր ռումէն համալսարաններուն եւ յետոյ Ժընեւի, Լիոնի, Օքսֆորտի, Հռոմի, Սթրազպուրկի, Վիւնայի, Փարիզի, Պրաթիզլաւայի, Մարիտի, Աթէնքի, Ալճերի, եւն համալսարաններուն:

Անդամ Ռումէն Ճեմարանին (1911-էն ի վեր) եւ տասը օտարներու, ինչպէս են՝ Ֆրանսական, Իտալական, Լեհական, Չեխական, Սերպ, Հռոմի Արկադիային, Հայկական՝ Վենետիկոյ Ս. Ղազարու Մխիթարեան Հայրերուն, Զուիցերական, Շուեդական եւ Սպանիական ճեմարաններուն:

Անդամ բոլոր ռումէն եւ օտար մշակութային հաստատութեանց (որոնց մէջ՝ Վենետիկոյ Աթենէոնին, Վենետիկեան Հաստատութեան (Գիտութեանց եւ Արուեստից), Վենետիկեան պատգամաւոր մարմնոյն ազգային պատմութեան, Ֆրանսական Institut-ին, եւն)(9):

Ու դեռ շատ են իր տիտղոսներն եւ ստորոգելիները՝ համեմատ իր ձեռնարկութիւններուն, վարած պաշտօններուն եւ հիմնարկութեանց. այսպէս Պատմաբանն և Ուսուցչապետը է նաեւ հրապարակագիր, գրագէտ, անդամ Ռումէն Ճեմարանին, տեսուչ Պուքրէշի համալսարանին, անօրէն Նէամուլ Ռոմէնէսք թերթին, նախագահ Պատմական Յուշարձաններու Յանձնաժողովին, Մշակութային Միութեան, Հարաւ-Արեւելեան Եւրոպայի Ուսմանց կաճառին, նախաձեռնիչ Բիւզանդագէտներու համաժողովին, Հիմնադիր եւ վարիչ Հռոմի եւ Փարիզի ռումէն դպրոցներուն եւ Վենետկոյ «Ռումէն տան», վարիչ Վըլէնի ազգ Մունթէի Կրթական Հաստատութեանց-Առաքելուհիներով դպրոցին, Ժողովրդական համալսարանին ու անոնց յարակից հիմնարկութեանց՝ որոնք իրմէ հիմնուեցան 1908 ին(10). հուսկ ցկեանս անօրէն Միջազգային Պատմական կաճառին. եւն:

Եօրկա որպէս տիրող միտք եւ անխոնջ գործիչ իր ազգին ցեղային-գիտական-մշակութային բարձրացման՝ հետեւեցաւ նաեւ ընկերական ու քաղաքական կեանքի շարժումներուն. այսպէս, 1907 ին զինքը կը տեսնենք երեսփոխան Եաշի, 1911 ին հիմնադիր ազգային ռամկավար կուսակցութեան, 1931-1932 ին Վարչապետ եւ Կրթական նախարար, յետոյ մնայուն Ծերակուտական, հուսկ արքայական խորհուրդի անդամ: Իր քաղաքական եւ մշակութային գործունէութեան գագաթնակէտին հասաւ 1916-1918 ին, երբ Ռումանիա կը կռուէր իր ազգային իրաւունքներուն եւ ազգային միութեան համար:

Վերջապէս կեանք մը բարդ, կեանք մը տենդոտ գործունէութեան գիտական-գրական-վարչական զանազան ասպարէզներու մէջ, կեանք մը նուիրական յօգուտ մարդկային գիտութեան եւ իր ցեղին բարձրութեան, կեանք մը գաղափարական պայքարի որով յաջողեցաւ թեւակոխել գրական եւ քաղաքական աշխարհի վերին խաւերը, առանց փառասիրութեան. միշտ տարուած ու սիրահար համամարդկային մաքուր գաղափարականէ եւ ջերմ ազգասիրութենէ՝ գիտութեան, մշակոյթի եւ կրթական ուղիներով: Ու Յ. Ճ. Սիրունիի կրթական ուղիներով: Ու Յ. Ճ. Սիրունիի քանդակիչ բացատրութեան համեմատ՝ Եօրկա «հսկայ, բեղուն, ապշեցուցիչ տաղանդ է եւ յիշողութիւն. կը հանի ներսը՝ բոլորին. սիրտ կը հատցնէ. կը հանի նաեւ դուրսը, հեռուները բոլորին: Անսպառ չեմարան մը կորովի, ճիգի: Ամբար մը որ չի պարպուիր» (Արաղ, 7–8–1938):

Եւ սակայն այսքան տաղանդաւոր ու մեծահանճար մարդ մը, զոհ անդիտակից եւ եղեռնաւոր ձեռքերու, այդքան տխուր կերպով ինկաւ մահացու, երբ նա դեռ իր ուժերու կենսունակութեան մէջ էր եւ անդրագոյն հասունութեան:

Ողբացեալ մեծ մարդը, իր պարզ եւ անկեղծ արտայայտութիւններուն մէջ կարանկեղծ արտայայտութիւններուն մէջ կարծես իր հոգւոյն մէջ իր տխուր ճակատագիր իր հոգւոյն մէջ իր տխուր ճակատագիր երբ 1938 ին Ս. Զաղարէ մեկնելու պահուն վանքի նաստատոյցի կամրջակին վրայ տողերս գրողը զինքը կը զգուշացնէր տամուկ աստիճանները վրայ չահիլ, Եօրկա զուարթ ու սրամիտ կը պատասխանէր. «Ես քաղաքական ասպարէզի մէջ է որ կը սահիմ»: Ու աւելի տխուր եւ նշանակալիցը կայ: Իր ողբերգական մահէն ճիշտ օր մ'առաջ, ինչպէս հաւաստի աղբիւրէ մը լսեցինք, Եօրկա հրատարակած է իր աշակերտուեան գրական թերթին մէջ ոտանաւոր մը «Հինաւուրց կաղնին» վերնագրով, որ ինքն իսկ է, եւ ուր՝ ակնարկելով իր կեանքի հոսանքներուն հետեւեալ հիմաստը կը չեշտէ. «Կաղնի՛, դու չատ տուեր ձգեցիր չորս կողմդ եղողներուն վրայ, անոր համար քեզ կարել ու տապալել կ'ուզեն». ու իրականացաւ ազէտը յաջորդ օրն իսկ: Ու իր եղերական վախճանի տարեդարձին մինչ այս տողերը կը նուիրենք իր անթառամ յիշատակին եւ ով կ'աւելցնենք թէ Ուսուցչապետին եւ տարեկան սուգը լրացուցեալ հազիւ իր տարեկան սուգը լրացած՝ վշտահար սուգով իր անդենականը չուեց նաեւ տիկինը՝ Եկատերին Եօրկա, քոյրը ծանօթ գրագէտ-քննադատ Գէորգ Պոկտան-Տուիքայի: Հոս յիշեցինք տիկին Եօրկան եւս իր այն անգնահատելի ծառայութեանց համար որոնցմով գործակից տարիմ քարտուղարը, սրբագրիչը տպագրական բոլոր գործերուն, թարգմանիչը հունդար լեզուէն եւ անոր վաւերագիրներուն օրինակողը. վերջապէս կեանք մը նուիրուած ընտանիքին, հայրենիքին եւ մշակոյթին:

ՄԱՐԴԸ ԵՒ ԳՈՐԾԸ

Պարթեւահասակ այդ մեծ մարդը իր լայն ճակատով, վառուուն եւ բարի աչքերով, նահապետական հանդիսաւոր մօքերով՝ վսեմ ու պատկառելի կը հանդիսանար իր արտաքին կերպարանքին մէջ, ու ազնիւ եւ սիրալիր իր հոգւոյն նկարագրով՝ ուր այնքան բնութիւն կար եւ բնականութիւն: Իր խօսքը երբեմն մոգիչ, ընդհանրապէս սակայն շատ պարզ ու ընտանի էր, մինչեւ սովորական ըսուելու չափ, եւ ընտանի նիւթերու մասին: Եւ սակայն նոյն այդ զարմանալի պարզութեան մէջ էր որ ունկնդիրը կ'անդրադառնար Եօրկայի մեծութեան:

Իր ճակատին հետ համեմատօրէն լայն ու ընդարձակ էին իր գաղափարներն ալ ու ընդարձակ էին իր գաղափարներն ալ իր հոգւոյն մէջ, ուր ունէր նաեւ գիտումներ եւ հոգեր իր ազգին հանդէպ, մղիչներ եւ հոգեր իր ազգին հանդէպ, մղիչներ՝ որոնք իր մէջ այնքան կորով կը ստեղծէին եւ այնքան թափ գործունէութեան:

Իր բոլոր ձգտումներուն, խոհերուն և ուսումնասիրութեանց խորը կը նշմարուի մարդկային ու մարդասիրական խորին ըմբռնում եւ սէր. «Իմ հետազօտութիւններուս մէջ, կը խոստովանի նա, այն անսահման սիրով եւ հետաքրքրութեամբ եւ բարեպաշտութեամբ զոր ունիմ մարդկային հոգւոյն հանդէպ, ամէն տեղ իջած եմ եւ թափանցած խորը անոր որ ամէնէն վերջ միակ արժանաւորն է հետաքրքրութեան եւ համակրութեան, որ իսկապէս գոյութիւն ունի երկնքին մէջ եւ երկրիս վրայ»(11):

Ու այդ տիեզերականին մէջ որպէս մաս՝ իր ազգն էր, եւ իր նպատակն եղաւ զանիկա մղել դէպի գարթօնք, դէպի մշակոյթ, դէպի ազգային գիտակցութիւն, դէպի ազգային գիտակցութիւն, նկատելով այդ միութեան զարգացում, նկատելով այդ ժողովուրդը ազգերու տիեզերական կապին եւ եղբայրակցութեան մէջ, ցոյց տալով անոր հնութիւնն եւ գանձերը եւ ինչ որ ժառանգած էր հռոմէականութենէն. գիտակցութիւն ինքնարաւութեան՝ ինք իր

(9) Հմմտ. Prof. St. Pascu ի «Nicola Jorga genio della latinità» (Ն. Եօրկա հանճար լատինականութեան) յօդուածը «La Rassegna Italo-Romena» թերթին մէջ, Դեկտ. 1941 (ԻԱ. տարի, Թ. 12) տպ. Միլան.

(10) Հմմտ. Յ. Ճ. Սիրունի «Նիքօլա Եօրկա – Մարդն ու գործը – Մեր բարեկամը» տպ. Վիեննա, 1931, էջ 7.

(11) Տես վերեւ յիշուած ինքնակենսագրութիւնը (O viata de om), էջ 203.

digitised by A.R.A.R.@

մէջ դնելու իր մշակոյթի առաղձը. գնահատանք եւ փառաբանութիւն ազգային սեփական աւանդութիւններուն, մշակում ազգային ֆոլֆլորի, արժէքներ լատինականութեան եւ միութիւն հայրենիքի:

Իբր անխոնջ կազմակերպող եւ մղիչ նա կը նախագահէր ռումէն Մշակութային միութեան, ինք կու տար անոր կենքը՝ վառ պահել հայրենի սովորոյթները ազգային ժառանգութեան մէջ. առոր համար էր որ նա յղացաւ եւ հիմնեց 1908ին Պուքրովինայի աննշան աւանին մէջ Վըլչէնի-տէ-Մունթէի համալսարանը, ուր կ'անցընէր նա ամառը եւ կը վարէր անոր կրթական ընթացքը: Այդ գործը վառարանն է՝ ուր տեղի կ'ունենայ հոգեկան ձուլումը ռումէն ժողովրդեան՝ ինչպէս ինք Եօրկա նպատակ էր դրած, եւ այդպէս ինք դարձաւ հոգեկան ու բարոյական առաջնորդը ռումէն ժողովուրդին աւելի քան երեսուն տարի:

Իր ազգասիրութեան մեծ տեսլականն ու ճիգը դինքը մղեց զարգացնել իր ազգը. եւ ճշմարիտ զարգացումը անբաժան ըլլալով մտքի եւ սրտի առողջ կրթութենէն և լուսաւորութենէն, ահա նա քալեց այդ ուղղութեամբ:

Samanaturul (Սերմնարան) թերթով դարձաւ շարժիչը ազգային գրական վերածընութեան՝ մերժելով ինչ որ վատ եւ յոռի նմանութիւն էր օտար գրականութիւններէն:

Մաքուր բարոյականի նախանձայուզութեամբ հրապարակ իջնելով՝ գլուխ անցաւ եւ հարուածեց ու հալածեց յատկապէս Ֆրանսական անբարոյ ներկայացումները Պուքրէշի թատրոններէն, սկիզբ տալով միեւնոյն միջոց գուտ ազգային թատրոնի: Նոյնը ըրաւ լայն չափով ընդհանուր գրական հրապարակին վրայ. եւ լաւագոյն դիտումով մը հիմնեց Cuget Clar թերթը՝ որ տեւեց մինչեւ 1940, հիբրնկալելով քերթուած, քննադատութիւն, վէպ՝ հին ու նոր ռումէն գրողներէն, և հոն հրաւիրեց ռումէն երիտասարդութիւնը իրեն գործակցելու հայրենիքին հոգեկան մեծութեան. անգամ մ'ալ հարուածեց պոռնկագրութիւնն եւ անբարոյականութիւնը, եւ անողոք եւ տենդոտ ու յարատեւ պայքար մղեց ի նպաստ գեղեցկին, արդարին ու պարկեշտին, չշափելով նորագոյն կարեւոր հարցերը, ցուցադրելով լուսաւոր ու ողջամիտ գաղափարներ՝ գպրոցն եւ ուսուցումը նորոգելու հարկին վրայ, մղելով իր հայրենակիցները արժանաւոր ժառանգներ ըլլալու իրենց առաջին մօր եւ իրենց լատին ծագումին, չեշտելով քրիստոնէութեան գերագոյն ուժը մարդկային քաղաքակրթութեան մէջ եւ իղձը իր ազգին կաթողիկէ միութեան, որ պիտի դառնայ ուղին եւ ազդակը հոգեկան սերտ եւ ճոյլ միութեան[12]:

Բարոյական մարդուն մարդասէր ու բարերար գիծն ալ հարկ է հոս չեշտել, ազգասիրութեան իր մեծ ճիգերուն մէջ: Եւ իսկապէս ի՞նչպէս կարելի է մոռնալ իր հայրական գութն ու գուրգուրանքը ուսման ծարաւի այն հոգիներուն հանդէպ, որոնք զուրկ էին նիւթական կամ բարոյական միջոցներէ անոր հասնելու: Եօրկա բանակ մ'ունի՝ որոնց հայր, դաստիարակ ու խնամակալ եղած է, հոգալով անոնց բոլոր պէտքերը ուսման շրջանին, բարոյականի ներշնչումին հետ՝ որուն օրինակն էր իր նահապետական կեանքով՝ գիտութեան եւ ազգանուէր գործունէութեան ոգին ներարկելով: Այս տեսակէտով շատ բան լսեցինք իր մէկ հոգեզաւակէն, Աննա Փոթոֆէն, որ վարիչն է ներկայիս Վենետկոյ Ռումէն տան՝ նոյն ինքն ողբացեալ Եօրկայէն կարգուած: Եւ այդ գիտուն եւ մշակութային բարձր ու խոր ըմբռնումով օրիորդը առանց յուզումի չէ որ կը խօսի մեղի իր դաստիարակ հանճարեղ մարդուն վրայ որ հոգին էր իր հայրենիքին, շարժիչը երկրին բոլոր մտաւորական եւ մշակութային ուժերուն, հսկայ մը գիտութեան եւ անսպառ ծանօթութիւններու, որուն յեղակարծ խորտակումը սուգի եւ շուարումի մատնած է ամբողջ դասակարգ մը ուսուցիչներու եւ գիտուններու՝ որոնք դեռ անպատրաստ էին խմբովին իսկ միակ մեծ մարդուն գործերն ու ծրագիրները յառաջ վարելու կամ օգտագործելու ամբաւ մթերքն ու պաշարը մատենագրական եւ քննական իր աշխատութիւններուն: Նոյն օրիորդը ցաւով պատմեց թէ ինչպէս գիտութեան և ազգին սիրահար մարդը իր կենդանութեան իբր հոգի կը շարժէր անիւը բոլոր իր ստեղծած կրթական տուներուն եւ անոնց գլուխը կ'ուղղէր. այժմ խոր բաց մը եւ անդունդ մը կայ՝ վարչական և տնտեսական: Եօրկա երբեք ծանրութիւն չէր ուզած ըլլալ ազգային պետական դանձին, մանաւանդ, ինչ որ զարմանալի է եւ ցնցիչ, նա իր ձեռքն եղած միջոցներով կը դարձնէր իր կրթական բոլոր ձեռնարկներն ու գրական գործերը, եւ ոչ իսկ իր նախարարութեան օրերուն իրեն ինկած թոշակն ստանալով:

Այն Պետական կրթական հաստատութեանց կոակած է իր քառասունհազար հատոր պարունակող հարուստ գրադարանը եւ նոյն իսկ իր տունները, հասարանը եւ նոյն իսկ իր տուները, հասարակաց շահին գիմաց անտեսելով իր ընտանիքն անգամ: Ահա թէ ուր կը հասնի հայրենիքի սէրն եւ նուիրումը բարոյական մարդուն մէջ:

Պատմագիրն ու գիտնականը Եօրկայի մէջ համայնագիտական բառարանի մը պէս ճոխ է եւ հմտալից: Բայց համամարդկային սիրոյ մէջ բնական զգացումով իր յատուկ սիրոյ առարկան իր ազգն ըլլալով եւ իր երկիրն ու անոր մեծութիւնը, ամէնէն աւելի գերադանցօրէն սիրեց նա այդ երկիրը եւ անոր նուիրեց ի սպառ, անխոնջ եւ բոլորանուէր իր կեանքի ամէն մէկ րոպէն: Այդ դակեան երկրին ամէն մէկ բոպէն, Եօրկեցուց լատին քաղաքակրթութիւնը, Եօրկա խորհրդապաշտ ուխտաւորի մը պէս ցուպը ձեռքին շրջեցաւ ամէն երկիր, Եւրոպայի ու Ամերիկայի բոլոր մայրաքաղաքները, պրպտեց նա բոլոր գիւանները, բոլոր գրադարանները, հանրային ու անհատական բոլոր հաւաքածոյ, ամէն թանգարան՝ ուր կը համարէր թէ կրնային վաւերագրեր կամ տեղեկութիւններ գտնուիլ, որոնք իրեն համար փառ պիտի նուիլ, որոնք իրեն համար փառ պիտի ծառայէին՝ ճոխացնելու ռումէն պատմական գործին գանձարանը:

Եօրկա քննեց ու նկատեց ռումէն պատմութեան գործունէութեան տարրերը՝ որ կ'երթային կը խառնուէին լատինականին հետ, ու նա զանոնք գերադնահատեց իրենց էութեան եւ արժէքին մէջ: Ուղիղ կ'ըսէ Անա Փոթոֆ[13] թէ Եօրկա Բենեդիկտեան մանձի համբերութեամբ գարերու յորձանքներու մէջէն հաւաքեց բոլոր այն անժխտելի ապացոյցները որոնք պիտի փաստէին տիրողները ազնուականութեան ցեղի մը՝ զոր ճակատագիրը դեռեղած էր մարդկութեան մշակոյթին եւ քաղաքակրթութեանց իրարու զուգաւորման կէտին վրայ: Եւ Եօրկայի այդ հաւատքն է հանդէպ իր ցեղին, եւ այդ բուռն հայրենասիրութիւնը որ կու տայ բացառիկ խոր եւ ինքնատիպ գործը, որ տիրական է եւ ընդհանուր իր բոլոր գործերուն մէջ:

Համեմատ առաղձին պատարաստութեան եւ հարստութեան Եօրկայի պատմական ամէնէն խոր եւ մանրամասն ուսումնասիրութիւնը իր ժողովուրդինն է, ուր կը գտնենք անոր հաւատքը, սովորութիւնները, բարքերը, օրէնքը, լեզուն, դասակարգային զարգացումը, դէպքերուն հաստատելը, անոր տնտեսական, գրական ու գեղարուեստական գործունէութիւնը, եւ ինչ որ բնութիւն, հոգ ուրոյն անչափոթ նկարագիրը կը կազմեն ժողովուրդի մը եւ կը սահմանեն տարածութիւնն եւ սահմանները ազգայնական բնածին զաղափարին: Ահա ատկից մէն մի ազգի ուրոյն ուժը, ուրոյն պատմական սկիզբն եւ ուղին, եւ ուրոյն առաքելութիւնն եւ ճակատագիրը, եւ ազգերն ու բաժինը տիեզերական պատմութեան մէջ:

Ատոր համար է որ Եօրկայի քննութեան եւ նկատողութեան առարկայ կը դառնան իրական պատմութեան բոլոր տարրերը, ըլլան կամ համարուին իսկ ամէնէն անշնչաները, եւ անոնք են որ մտքին մէջ կ'առնեն արժէք եւ գեր՝ սահմանելու համար ցեղերու նկարագիրը եւ անոնց բռնած տեղը մարդկային պատմութեան արժէքներու կարգին[14]:

Պատմութեան իմաստասիրութեան այս հեռաբերով և գիտական խիստ մեթոտներով Եօրկա պրպտած է ռումէն ժողովուրդի անցեալը՝ հետեւելով անոր քալած ճամբուն գարերու ընթացքին, անոր զարգացումն և ուղղութիւնները, եւ չնորհիւ այդ տեսակէտներուն նա գտած է անչափոթ առանձնայատկութիւնները, գծելով միանգամայն թէ ի՛նչ են այդ ազգին իրաւունքներն եւ առաքելութիւնը աշխարհի մէջ՝ որպէս ռումէն եւ մնալու ռումէն: Ու Եօրկա իր այդ պատմական գործին մէջ իր յաջողութիւնը կը պարտի իր հանճարին՝ որ միեւնոյն միջոց պատմագիր էր եւ գրագէտ, բանաստեղծ, վիպագիր, արուեստի քննադատ, հրապարակագիր, քաղաքագէտ. մէկ խօսքով մտածումի եւ գործի մարդ:

Զմոռնանք չեշտելու որ եթէ նա ունէր իր էութեան մէջ յատուկ խմորը պատմագէտի, սակայն իր ուսումնասիրութեան ձեւն ու ոճը սորվեցաւ Գերմանիոյ մէջ, եւ չարունակեց միշտ լրջօրէն եւ վաւերագիրներու պաշարով եւ լեզուով, պատմութեան տալով կենդանի եւ ոգեւոր նկարագիր մը:

---

(12) Հմմտ. Ա. Ճիամպրունոյի «Ն. Եօրկա եւ իր կրթական գործը» յօդուածը «Osservatore Romano»ի մէջ, 30 Նոյ. 1941.

(13) Տես հմտալից կենսագրութիւնը «Nicola Jorga» վենետկոյ «Ateneo Veneto»ի մէջ, 1941, էջ 453

(14) Հմմտ. A. Grillo: «La personalità di Nicola Jorga» (Եօրկայի անձնաւորութիւնը). «Gazzetta di Venezia»ի մէջ, 29 Յունուար 1929.

digitised by A.R.A.R.@

Գրականութեան դիմեց Եօրկա պատմութենէն՝ այն գաղափարապայքարին մէջ, ուր ազգութեան մէջ կ'ուզէր շեշտել ժողովուրդը որպէս անոր արտայայտութեան միակ տարրը. եւ հոս իր հետեւանքներուն կը դիմէ գաղափարի, սկզբունքի եւ մեթոտի խստապահանջ ընթացքով:

Ասոր ապացոյց են ոչ միայն ռումէն պատմութեան իր հսկայ հատորները, այլ նաեւ իր ամբողջ գործունէութիւնը իբրեւ սուր քննադատ և անողոք ու թունդ պայքարող:

Բանաստեղծութիւնը, Եօրկայի համեմատ, իբր արուեստ ժողովուրդին՝ բառին ամէնէն հարազատ իմաստով պէտք է ըլլայ վայրենի. այսինքն ըլլայ արտայայտութիւնը յատուկ ռումէն հոգւոյն, անոր մէջ մնացած եւ անոր դրոշմը կրող, այն երկրին՝ որ զգացած է ժողովուրդին վիշտն եւ ուրախութիւնը միանգամայն:

Գրական փորձերուն մէջ արդարեւ զորս Եօրկա կատարած է զանազան ճիւղերու մէջ, ուզած է — ինչպէս կ'ըսէ Սիրունի իր վերեւ յիշուած գործին մէջ— պատմել իր ժողովուրդի հոգին՝ անոր միամիտ յուզումներովը, անոր վայրի գեղեցկութեանը մէջ: Իսկ իր Թատերախաղերը այն մտահոգութեամբ եւ ծրագրով են յօրինուած՝ ինչպէս մեր հայ վերածնունդի հեղինակներուն գործերը. ազգային պատմութեան գեղեցկագոյն դրուագներ՝ ծանօթացնելու ապագայ սերունդներուն հին պատմութիւնը եւ դասեր աւանդել հայրենասիրութեան իրենց ազգային դիւցազներու օրինակին վրայ, ինչպէս կիրարկած են մեր Մխիթարեան Հայրերն եւ աշակերտները՝ Պէքիթաշլեան, Հէքիմեան, Ծերենց եւ ուրիշներ:

Քաղաքական կեանքի նուիրումն եւ գործը Եօրկայի մէջ բնական հետեւանք մ'է զաւ այն պայքարներուն՝ զորս մղեց նա գրական մարզերուն մէջ: Հազիւ երեսփոխան (1907), նա հիմը դրաւ ժողովրդական - ազգային կուսակցութեան մը, տալով անոր սկզբնական շարժումն եւ բանելիք ուղղութիւնը: Ու հասաւ նա, չնորհիւ իր ժողովրդական հայեացքներուն, նոյն իսկ պետութեան գլուխը վարելու պաշտօնին. սակայն հոս չկրցաւ ըլլալ այնպէս մեծ՝ ինչպէս եղաւ գրական - կրթական - մշակութային ասպարէզներու մէջ. ասոր գլխաւոր պատճառը Եօրկայի գաղափարներուն եւ սկզբունքներուն մէջ պէտք է փնտռել:

Զգացումի եւ ազնուականութեան մարդը՝ որպիսին էր Եօրկա, անկարող էր ընել քաղաքականութիւն՝ ուր շահադրդռումն եւ խարէութիւնն են տիրապետողները՝ ռամկավար ստորին դրշմով: Ըսենք նաեւ գաղափարի ազատութիւնը՝ զոր չէր կրնար զոհել Եօրկա ո՛ եւ է գնով, նկատելով մանաւանդ իր մէջ առաքեալն ու դատարակը ամբողջ ռումէն ազգին:

Եօրկայի մտաւոր հսկայ կարողութիւնն եւ գործունէութեան թափն էր, որ մղեց գինքը զբաղելու ամէն մարզով որ ռումէն ժողովուրդին կազմակերպութեան եւ զարգացումին կը վերաբերի: Ու մտաւ բոլոր ընկերական ու քաղաքական հարցերուն մէջ իր հեղինակաւոր ու պայքարող հոգւով, ուսկից բնականաբար իր շուրջն երեւցան հիացողներու փաղանգին հետ հակառակորդներ ալ, որոնք մինչեւ գինքն ամբաստանեցին իբրեւ ընդդիմադիր ընկերային զարգացման եւ գաղափարի ազատախոհութեան:

Բայց երբ նկատենք խորապէս ազգասէրն ու գիտնականը եւ անոր կոթողային գործը իր ազգին եւ միջազգային պատմութեան աղերսով, ան կը ծառանայ իբրեւ տիրապետող հսկան իր երկրին, եւ պիտի մնայ այդ երկրի պատմութեան եւ մշակոյթի շարժումին մէջ իբրեւ ամէնէն ցայտուն եւ մաքուր եւ հարազատ դէմքը ռումէն ժողովրդեան՝ որուն փառքն երգեց եւ դերագոյն սիրով մը անոր նուիրեց «Ռումէնների Պատմութիւնը», ինչ որ կէս դարու մէջ հաւաքած էր դիւանների եւ դրատուներու խորշերէն: Ծովացած հարստութիւն մը՝ որ ասկէ վերջ հիմ և աղբիւր պիտի ծառայէ բոլոր դալիք ռումէն պատմագիրներուն:

Այս ապշեցուցիչ ու կոթող 12 հատորնոց գործին վրայ էր —գրուած ռումէն և Ֆրանսերէն լեզուով— ինկաւ մահացաւ Եօրկայի անխոնջ ձեռքն ու գրիչը, թողլով ռումէն ժողովուրդի մէջ անդարմանելի սուգ մը, եւ իր անունը դասուելով անմահներու կարգին անհուն գմայլանքի եւ երախտագիտութեան պսակով՝ իր հանճարին եւ գործին համար:

Որպէս զի ընթերցողը աւելի չօշափելի կերպով ըմբռնէ ընդարձակութիւնն ու ճոխութիւնը Եօրկայի գործին, ըսենք թէ միայն անոր պատմական ու գրական մատենագիտութիւնը՝ կազմուած 1890-1934, պատկառելի հատոր մ'է 381 էջերով. իսկ բաղաքական —ընկերական —տնտեսագիտական 324 էջ: Իր մատենագէտը՝ Պարպուրէսորեսքու՝ կը գրէ թէ Եօրկա մինչեւ 1934 գրած է:

1003 հատոր գործ.
12735 յօդուած.
4963 գրախօսական.

Իսկ մինչեւ մահուան թուականը, ըստ Անտա Փոթոֆի հաւաստի տեղեկութեան, այդ թիւերը մեծապէս աճած են հետեւեալ համեմատութեամբ.

25000 վաւերագիր ռումէն պատմութեան.
20000 յօդուած.
20000 գրախօսական.
1000 միւս գործերը.

այսինքն՝ փորձ, մենագրութիւն եւ պատմական զանազան հատորներ, գրուած ընդհանրապէս ռումանէրէն, իտալերէն, Ֆրանսերէն, գերմաներէն եւ անգղիերէն: Ատոնց վրայ աւելցնելու ենք չատ մը ճառեր եւ անթիւ բանախօսութիւններ զորս ոեր եւ անթիւ բանախօսութիւններ զորս Եօրկա արտասանած է Ռումանիոյ մէջ, Եւրոպայի եւ Ամերիկայի:

Եօրկայի գործերը կ'ընդգրկեն մարդկային քաղաքակրթութեան ամէն կողմերը, յին քաղաքակրթութեան ամէն կողմերը, ամէն ժամանակ եւ ամէն ազգ. որով իսմանաւանդ միջին դարու պատմութեան: Ցիշենք իր համադրական եւ այլ պատմական գործերը.

Եւրոպայի քաղաքական, ընկերային հաստատութեանց զարգացումը. 3 հատ.
Փորձ համադրութեան մարդկային պատմութեան, Փարիզ. 1926–8. 4 հատ.
Գիրք որ կը ներկայացնէ մարդկային կեանքը. 5 հատ.
Պատմութիւն խաչակրութեանց, Փարիզ, 1924.
Նիշֆ եւ ամփոփոյթ (*Notes et extraits*) խաչակրութեանց պատմութեան համար (1899–1916). 6 հատ.
Պատմութիւն Բիւզանդական կեանքի. 3 հատ.
Պապեր եւ կայսրներ. 3 հատ.
Պատմ. ռոման (*romance*) մատենագրութեանց իրենց զարգացման եւ կապերուն մէջ. 3 հատ.
Ցարաբերութիւն Եթովպիոյ եւ կաթողիկէ Եւրոպայի միջեւ ԺԱ–ԺԵ դար.
Պատմութիւն Օսմանեան կայսրութեան 5 հատ.
Պատմութիւն Պալքանեան ժողովուրդներու.
Բիւզանդական կայսրութիւն. 5 հատ.
Արեւմուտքի եւ Արեւելքի յարաբերութիւններ միջին դարուն.
Պատմութիւն միջնադարեան եւ ժամանակակից արուեստի.
Դակեան թագաւորութիւն եւ Հռոմէական կայսրութիւն եւն.

Ոչ մէկ ազգ կամ երկիր կամ քաղաքակրթութիւն դուրս մնաց Եօրկայի քննասէր աչքէն. այսպէս, նա ուսումնասիրած է պատմական - գրական տեսակէտներով

Ասիա, Ափրիկէ, Ամերիկա, Ալպանիա, Անգղիա, Աւստրիա, Գերմանիա, Եուկոսլաւիա, Զուիցերիա, Իտալիա, Լեհաստան, Հունգարիա, Յունաստան, Նորվեկիա, Շուէտ, Չեխոսլովաքիա, Ռուսիա, Ուէրանիա, Սպանիա, Փորթուգալ, Թուրքիա, եւն:

Համագումար՝ 194 *պատմական ուսումնասիրութիւններ եւ* 1929 *յօդուածներ քաղաքական եւ տնտեսական:*

Իտալիոյ մասին

Իտալիոյ յուշեր.
Իտալիա տեսնուած ռումէնէ մը.
Իտալական պատմութեան երեւոյթներն եւ իտալական ժողովուրդը.
Իտալական ժողովուրդը անցեալին եւ ներկայիս մէջ.
Ճենովացիները Սեւ ծովուն վրայ.
Վենետիկ Սեւ ծովուն վրայ.
Ռումէն պատմութիւնը իտալականին յարաբերութեամբ (նուիրուած Իտալիոյ միութեան 50ամեակին. 1911).
Ռումէններու եւ Վենետկոյ յարաբերութիւններ.
Ռակուզայի եւ Ռումէններու միջեւ յարաբերութիւններ.
Ռակուզայի պատմութիւնը.
Ի նպաստ Իտալիոյ՝ իր կռուին մէջ (1936).
Իտալական հորիզոն, աւանդութիւններ իտալական արեան մէջ եւ լատին առաքելութիւն.

Վերջապէս Իտալիոյ մասին համագումար

38 *հատոր պատմական ուսումնասիրութիւն.*
22 *հատոր գրական.*
112 *յօդուածներ քաղաքագիտական.*

Ֆրանսայի մասին

Philippe de Mézières et la Croisade au XIV siècle.
Thomas III Marquis de Saluces.
Ֆրանս. ժողովրդական պատմութիւնը.
Ֆրանս. մշակութային գաղտնիքը.
Ֆրանսայի եւ Ռումէններու միջեւ յարաբերութեանց պատմութիւնը.

Համագումար ուսումնասիրութիւններ Ֆրանսայի մասին

42 *հատոր պատմական.*
28 *հատոր գրական.*
269 *յօդուած քաղաքագիտական եւ տնտեսական.*

digitised by A.R.A.R.@

Սպանիոյ եւ Փորթուգալի մասին

Ծանօթութիւններ Սպանիոյ նկատմամբ..
Լատին փոքրիկ երկիր մը – Բաթալոնիա.
Եւրոպայի ամէնէն հեռաւոր լատին երկիրը – Փորթուգալ.
Սպանիոյ եւ Ռումէնիներու միջեւ յարաբերութիւններ.

Համագումար Սպանիա-Փորթուգալի մասին ուսումնասիրութեանց

8 հատոր պատմական.
3 հատոր գրական.
28 յօդուած քաղաքագիտական.

Եւ Եօրկա յատուկ ուսումնասիրութիւններ ըրած ըլլալով լատին ժողովուրդներու քաղաքակրթութեան մասին, անոնց պատմական – անտեսագիտական – կրօնական – քաղաքագիտական, գեղարուեստական եւ գրական ամբողջ գործունէութեան մէջ, անոր համար Փրոֆ. Ստ. Փասքու առանց վարանելու գանիկա կ'անուանէ հանճար լատինականութեան:

«Այն ժամանակ որ Փարիզ մնացի, կ'ըսէ Եօրկա, չկրցայ սանձել հետաքրքրութիւնս՝ որուն կը խառնուէր նաեւ ջերմագին սէր մը մեր ժողովուրդի կեանքին. ատկից է որ առաջ եկաւ, գրեթէ բոլոր Եւրոպայի դիւաններուն բազմաթիւ պրպտումներով, ամբաւ հաւաքածոյ մը նիւթերու» ինչպէս.

Ուսումնասիրութիւններ և վաւերագիրներ (*Studii si Documente*) 31 հտ.
Գործեր եւ հատակտորներ (*Acta si fragmenta*) 3 հտ.
Վաւերագիրներ 5 հտ.

և դեռ բազմաթիւ գործեր հրատարակուած Hurmuzachi հաւաքածոներուն մէջ, Ռումէն ճեմարանի տարեգրքերուն, Պատմական թերթին եւ Հարաւ-Արեւելեան պատմական թերթին մէջ:

Աւելցնենք հոս իր ուղեգրական տեղեկութիւնները՝ Շուէյտ, Նորվեկիոյ, Սպանիոյ, Փորթուգալի, Անգլիոյ, Յունաստանի եւ Ամերիկայի մասին. եւն:

Յայտնի է՝ պատմական-գրական գործերու մեծամասնութիւնը ուղղակի իր ցեղին եւ քաղաքակրթութեան կը վերաբերի. նշանակենք կարեւորագոյնները դէթ.

Ռումէն մատենագրութիւն ԺԸ դարուն 1901.
Պատմ. Ռումէն ժողովուրդին 1905 2 հտ.
Պատմութիւն Ռումէնիներու դիմանկարներով եւ պատկերներով 1905. 3 հտ.
Պատմութիւն Ռումէն մատենագրութեան ԺԹ դարուն 1907–9.
Պատմ. Ռումէնիներու ուղեգիրներու տեղեկութեանց մէջ 1920. 4 հտ.
Պատմ. Ռումէնիներու եւ անոնց քաղաքակրթութեան 1920.
Պատմ. Թրանսիլուանիոյ եւ Հունգարիոյ ռումէններու (*Թրգմ. ամէն լեզուով*) 1915.
Ռումէն հին արուեստը 1922.
Ժողովրդական արուեստը Ռումանիոյ մէջ 1923.
Ռումէն ուսումնասէրներ. 1923–4
Ռումէններու տեղը տիեզերական պատմութեան մէջ 1935.
Պատմութիւն Ռումէններու 1935–1940 10 հտ.

Վերջինս մեծ համագրութիւնն է իր ցեղին պատմութեան եւ որու Ֆրանսերէն տիտոնիտ «et la romanité orientale»:

Հուսկ նմոյշներ մ'ալ իր զուտ գրական գործերէն[15], ինչպէս,

Երեմիայի տիկինը.
Կէօրկէ Լազար.
Հայրենիքին դէմ.
Թուտոր Վլատիմիրեսքոյ.
Ժողովուրդի բարեկամը.
Սուրբ Ֆրանչիսկոս.
Հեթանոս եղբայրը.
Քանտրա.
Վտարանդի իշխանը.
Ովիդիոս.

ՆԻՔՈԼԱ ԵՕՐԿԱ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

Եւ ամէնէն առաջ արեան կապը զոր նա ունի մեզի հետ:

Շատ մը հեղինակներու մէջ, որոնք զբաղած են Ն. Եօրկայի կենսագրականն յօրինել, ԸԼԼա՛յ առանձին պրակներով, ԸԼԼա՛յ նաեւ պարբերական մամուլի եւ համայնագիտակ բառարաններու մէջ, բացառիկ են անոնք որ քիչ մը աւելի հետաքրքրուած են տաղանդաւոր մարդուն նախնիքը պըրտելու[16]:

(15) Տես Ց. Ճ. Սիբունիի «Նիքոլա Եօրկա» եւն. Վիեննա, 1931, էջ 11:

(16) Մեր ազգային Ց. Ճ. Սիբունի, մօտէն ծանօթ և մտերիմ բարեկամ մեծ մարդուն, իր հմուտ եւ հետաքրքրական գործին մէջ «Նիքոլա Եօրկա (իր ծննդեան 60ամեակին առթիւ. Մարդն ու գործը – Բարեկամը)» (1931, տպ. Մխիթ. Վիեննա, էջ 31) եւ ոչ իսկ ակնարկ մ'ունի անուան կամ ճիւղաւորութեան:

Ինձի ծանօթ հեղինակներէն միայն Անտոնա Փոթոֆ[17] — Եօրկայի գիտնական սանուհին, վարիչ Վենետկոյ Ռումէն տան և ուսուցչուհի — է որ քիչ մ'աւելի կը կը ծանրանայ անոր մայրենի նախնիքներու՝ Արդիրոփուլներու մասին եւ կ'ըսէ թէ այդ դծով Եօրկայի պապերը կը հաստատէ այդ դծով Եօրկայի պապերը կը հաստատնին մինչեւ Բիւզանդիոն՝ կայսրութեան շրջանին: Հոն է որ Արդիրոփուլները բարձր դիրք ունէին, եւ Օսմանեան տիրապետութիւնը ալ շարունակեցին՝ թարգմանի (dragoman) բարձր պաշտօնով: Ա. Փոթոֆ կ'աւելցնէ նաեւ, թէ այդ Արդիրոփուլներու ծառը կ'ելլէ մինչեւ Բիւզանդիոնի կայսերական թագը, եւ թէ ինչպէս դիտնի կայսերական թագը, եւ թէ ինչպէս այդ իշխանազունները յետոյ խառնուած ուար թէ այդ պատմական խառնուրդը անծանօթ մնացած ըլլայ Եօրկայի հետաքրքիր աչքէն. եւ թերեւս ատոր ակնարկ խոյզ աչքէն. եւ թերեւս ատոր ակնարկ մ'ըլլայ՝ ինչ որ կը խոստովանի իր ինքնամ

չենք ուզեր յափշտակել ռումէն ժողովուրդին մեծ եւ հարազատ զաւակը»[20]:

Եւ սակայն սիրելի է մեզի տեսնել արիւնի զէթ հեռաւոր կապը եւ սրտի բարախը Եօրկայի այն բոլոր գրութիւններուն կամ բանախօսութիւններուն մէջ՝ ուր յատկապէս զրաղած է շօշափելու եւ շեշտելու հայ-ռումէն յարաբերութիւններու տիպոսին տակ՝ հայ ցեղի աղնուականութիւնն եւ մեծութիւնը, անոր մշակութային բացառիկ արժէքները ի լուր քաղաքակիրթ աշխարհի, ինչպէս նաեւ ցաւի անկեղծ արտայայտութիւն մը՝ հայուն վիճակուած զարաւոր տխուր և արիւնոտ ճակատագրին նկատմամբ:

Տեղն է ըսելու թէ Եօրկա արիւնի հաւանական կապէն զատ[21] ունեցաւ նաեւ բախտը ապրելու ծոցին մէջ հին հայ գաղութի մը՝ ինչպէս է Պոթոշանիի հայութիւնը, որ 1300 ի շրջանին եկած է մեր պանծալի ու ողբալի Անի քաղաքէն եւ հոն՝ ռումէն հողին վրայ ապրեցուցած է իր յուշերն ու աւանդութիւնները, և հայրենական սրբութիւններու մարմին և հոգի տուած է հայկական մագաղաթներով ու հայկական տաճարներով: Եւ այդ մթնոլորտն է որ ուղղակի ազդած է Եօրկայի եւ մասամբ կերպաւորած անոր հոգին՝ մանուկ օրերէն սկսած. եւ ասկից է անշուշտ իր հետաքրքրութիւնն ու սէրը հայկական հարցերուն ու սրբավայրերուն հանդէպ, որոնց մէջ իր յատուկ տեղն ու պաշտամունքն ունէր Ս. Ղազարու մենաստանը: Իր վերջին այցելութեան — 1938 — կը պարծէր թէ արդէն 42որդ անգամն էր այն օրէն՝ երբ ճանչցեր էր Մխիթարեանները եւ յատկապէս Ալիշանը եւ թէ մեծապէս օգտուած էր անոր գործերէն (Սիսուան):

Եօրկայի պատմական-մշակութային գործերուն մէջ համեմատօրէն բաւական ճոխ է հայկական բաժինը՝ որուն կ'ուզենք ակնարկել հոս:

Ռումէն ազգին լիակատար մանրամասն պատմութիւնն ուսումնասիրած ատեն ըստիպուած էր անոր յարաբերութիւններն ալ նկատել եւրոպական եւ արեւելեան բազմաթիւ ազգերու հետ. ահա ասոնց կարգին Ա.— Հայերը ռումէն պատմութեան մէջ. եւ այս տեսակէտով Եօրկա ուզած է անհրաժեշտ շեշտել հայերուն բերած կարեւոր դերը ռումէն պատմութեան մէջ շուրջ 700 տարիներու շրջանին, առեւտրական եւ մշակութային գծերով: Այս դերի մասին, ինչպէս կ'ըսէ եւ կը թուէ Սիրունի[22], Եօրկա կը խօսի իր հետեւեալ գործերուն մէջ, զորս կը նշանակենք իբրեւ մատենագիտական աղբիւր.

1) Studii si Documente ուսումնասիրութեանց շարքին զանազան հատորներուն մէջ բազմաթիւ տեղեր (հատոր I-II, V, VI, VII, XI, XII, եւն).
2) Neamul Românesc în Bucovina (Bucaresti, 1905, pp. 33, 47 etc.).
3) Ceva despre Ocupatia Austriacã în Anii, 1789-1791 (Anale, XXXII, pp. 262-3).
4) Acte si Fragmente (Bucaresti, 1895, I, p. 304).
5) Inscriptii din Bisericile României (I, Bucaresti, 1905, pp. 228-9).
6) Inscriptii Botosaneni (Bucaresti, 1905, p. 32).
7) Neamul Românesc în Basarabia (Bucaresti, 1905, p. 238).
8) Studii Istorice Asupra Chiliei si Cetãtei Albe (Bucaresti, 1900).
9) Geschichte des rumänischen Volkes (1905, I, p. 165).
10) Histoire des Roumains et de leur Civilisation (Bucarest, 1922, p. 123).

Բ.— Երկեր՝ ուր Եօրկա կը խօսի Հայոց դերի մասին Ռումէն առեւտրին մէջ.

1) Istoria Comertului Românesc (Vãleni-de-Munte, I, 1915).
2) Negotul si Mestesugurile în Trecutul Românesc (Bucaresti, 1906, p. 263).
3) Relatiile Comerciale ale Terilor Noastre cu Lembergul (Bucaresti, 1900, p. 49).
4) Istoria Negotului din Botosani (Conferenta la Botosani, 16 Mai 1906).

Գ.— «Հայեր եւ Ռումէնները՝ պատմական զուգակշիռ մը» հրատ. ռումաներէն «Armenii si Romanii: O Paralela istorica» (Buc. 1913), եւ Ֆրանս. լեզուով «Arméniens et Roumains. Une Parallèle historique» (Ռումէն Ակադեմիայի Պատմ. Ճիւղի հանդէսին մէջ, 1913, Թ. 4): Այս երկը խտացում մըն է Հայոց մասին ունեցած իր պատմական տեղեկութիւններուն ուր պատմական տեղեկութիւններուն ոլոր ցոնցմով ցոյց կու տայ թէ ինչպէս երկու երկիրներն ալ նմանօրինակ ճակատագիր ունեցած են իրենց հանդիպումին մէջ Թուրան-արի Ժողովուրդներու հետ, իրենց կրած աւերները, Մակեդոնիոյ–Հռոմի–Բիւզանդիոնի իշխանութեանց տակ իյնալը, զանազան պետութեանց միջեւ, բայց երբ կուքն ալ պահպանած իրենց ցեղային ոգին, կուքն ալ պահպանած իրենց ինքնութիւնները, մշակոյթն եւ յոյսը վերածնութեան: Հուսկ կը խօսի Ռումանահայ գաղութին ծագման եւ զարգացման մասին, յիշելով թէ հայերը առեւտրական ինչ մեծ դեր կատարեցին եւ Ռումանիոյ տուին մտքի եւ գրչի մեծ դէմքեր, ինչպէս Փրունքուլ, Ասաքի բանաստեղծները. Պըլըգլեան, Միսերեան իրաւաբան-քաղաքագէտներ եւն:

Դ.— «Համառօտ պատմութիւն փոքր Հայաստանի», այսինքն Կիլիկիոյ. երեք բանախօսութիւններ են զորս Եօրկա Սորպոնի մէջ տուաւ 1929 Յունուարին: Նշանակելի է հոն գործօն եւ նախաձեռնարկ դերը զոր կ'ունենայ Հայերու յատկապէս Խաչակրութեանց մէջ. «...Հայաստան խաչակրութեան երկիրը կը դառնայ.— Հայաստան ի՛նքն է որ կը ստեղծէ Խաչակրութիւնը, զայն կը զրդէ, զայն կը վարէ, զայն կը խտացնէ»:

Ե.— «Հայերը Ռումանիոյ մէջ» (Les Arméniens en Raumanie) բանախօսութիւն զոր Եօրկա կատարեց Փարիզ՝ Պօդոս-Նուպար մատենադարանի սրահին մէջ 1929 ին, պար մատենադարանի սրահին մէջ 1929 ին, ոգեկոչելով հայոց եղբայրութիւնը իր ցեղին հետ և մեր ազգային գիտակցութիւնը:

Զ.— «Զորս բանախօսութիւններ Հայաստանի մասին» (Patru conferenti despre Armenia) զորս տուաւ Եօրկա Պուքրէշ 1929 ի Փետրուարին, որոնց մէջ մէյմը կը շեշտէ մեծագոյն անարդարութիւնն եւ անզթութիւնը՝ որոնց տոկացեր է հայը իր սեւ օրերուն. այլուր անոր սէրը հանդէպ իր հարազատ հողին, գրականութեան ու գեղարուեստին, թէ անոր հարազատ պատմութիւնը քրիստոնէութեամբ է որ կը սկսի Դ. դարու արշալոյսին (303) եւ յաջորդին մէջ գրերու գիւտով. հոչակելով հուսկ հայ գրականութեան հարստութիւնը իր ինքնատպութեան մէջ եւ յատկապէս մեր միջին դարու բանաստեղծութիւնը, եւ ինչ որ լաւ ըմբռնած է իրրեւ ազգապահպան ազգակ՝ հայուն սէրն ու փարումը հանդէպ իր կրօնքին եւ իր գրականութեան:

Եւ դեռ պէտք է յիշել հայոց մասին ուղղակի կամ անուղղակի բանախօսութիւններ. 1925 ի Յունիս 2 ի «Հայ երգի երեկոյ»եան առթիւ խօսածը՝ որ ներբող մըն է հայ ազգին եւ անոր մշակոյթին. «Նէամուլ Ռոմընէսք»ի մէջ մէկ խմբագրականը՝ Հայկ. համերգի մը առիթով (1929) ուր կը շեշտէր պարտքը զոր մարդկութիւնը պէտք է հատուցանէ հայ ազգին՝ յանուն անոր զարաւոր մատիրոսութեան, յանուն անոր տուած մեծ նպաստին քաղաքակրթութեան համար: Դարձեալ նոյն թերթին մէջ (1930 Յունիս 21) խմբագրականով մը կը ներբողէ — Հայ Արուեստի Յուցահանդէսին առիթով[23] — Հայ ոգին իր բազմապիսի չքնաղ արտայայտութիւններով:

Աւելցընենք նաեւ Սիրունիի ջանքերով հրատարակուած Հայութեան յոյժ պատուարեր «Ani»ն որուն ոչ միայն Եօրկա իր հովանաւորութիւնը չնորհեց սկսելու եւ շարունակելու, այլ նաեւ գործնականօրէն իր բաժինը բերաւ անոր Ա. հատորին մէջ (1935 Դեկտ.) «Քանի մը խօսք»ով, Բ. հատ.ին «Երկիրները ուր բնակած են Հայերը» հետաքրքրական տեղեկութիւններ հայ քաղաքական կեանքին շուրջ, Կիլիկեան Հայաստանի են: Գ. հատ.ին՝ «Հայ փոլիորիին համար». Դ. հատ.ին՝ «Միջնադարեան Հայ բանաստեղծութիւնը». Ը. հատ.ին՝ «Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութեան ԺԵ դարադարձը»: Եօրկա ասով չէր բաւականանար. այլ միւնոյն միջոց ուրոյն յօդուածներով «Ani»ի հայ գրական-գեղարուեստական պրակներուն անդրադառնալով ռումէն մամուլի թերթերուն մէջ՝ մեծապէս կը գնահատէր զանոնք եւ կը քաջալերէր հրատարակիչները:

Զմոռնանք թէ նա թարգմանութիւններ ալ կատարած է մեր միջին դարու եւ նոր շրջանի բանաստեղծներէն, Կոստանդին Երզնկացիէն մինչեւ Վահան Թէքէեան:

Գրիչէն անդին անպակաս եղաւ հայերուս հանդէպ անոր հովանաւորութիւնն եւ նա-

---

[20] «Նիքոլա Եօրկա» (ծննդեան 60ամեակին առթիւ. 1871–1931), Բազմավէպ, 1931 Յունիս, էջ 243–5:

[21] Զեռնհասներու կը թողունք քննել նաեւ թէ արդեօք Եօրկայի կինն ալ — այնքան մեծ աջակից և օժանդակ էր էրկան գործերու պատրաստութեան եւ հրատարակութեան մէջ— ունի՞ հայ ծագում: Մեզ կասկածել կու տայ անոր ընտանեկան մականունը՝ Պոկտան–Տուլքա, քանի որ Թրանսիլուանիոյ Պոկտանները (Աստուածատուրեան) հայ են ծագումով:

[22] Այս էջերուն մէջ կ'օգտուինք Ց. Ճ. Սիրունիի վերեւ յիշուած գործէն, անկից ամփոփելով կարեւորները. տե՛ս էջ 16–31.

[23] Պարտաւոր ենք յիշել թէ այդ ցուցահանդէսին ոգին եւ մեծագոյն կազմակերպիչը, ինչպէս հայ ազգը եւ անոր գրական ու գեղարուեստական լաւագոյն արժէքները ռումէնին ճանչցընելու մեծագոյն ձեռնարկները ըլլա՛յ բեմի եւ ըլլա՛յ մամուլի միջոցով կատարողը Պրն. Ց. Ճ. Սիրունին է, որ ներկայիս ալ՝ յատկապէս «Ani» թերթով կը շարունակէ բոլոր չափով նոյն գործունէութիւնը, այն ուղղութեամբ որ կը կատարէ Զօպանեան Փարիզի մէջ շուրջ 40 տարիէ ի վեր:

digitised by A.R.A.R.@

խաճեռնարկութիւնը մեր ազգային ոճերուն, ցոյցերուն, հրատարակութիւններուն եւ մանաւանդ մեր սրբազան դատին։ Այսպէս 1925 Յունիս 2ի «Հայ Երգի Երեկոն» ի փառս Հայ արուեստին. այսպէս Universul Literar թերթի մէկ թիւը ամբողջապէս նուիրած Հայ գրականութեան (1925 Յունիս 5), ուր շռայլօրէն երեւցան մեր գեղարուեստագէտներն եւ բանաստեղծները։ Գր. Մաքլերի դասախօսութիւնները Հայ արուեստին, Հայ գրականութեան եւ Հայ թատրոնի մասին՝ Պուքրէշի մէջ 1927-ի Յունիսին։ Այսպէս Հայ Արուեստի Ցուցահանդէսը (1930ին), ինչպէս յիշեցինք վերեւ, եւ որուն յայնօրէն մասնակցեցաւ նաեւ Մխիթարեան Ուխտս։ Այսպէս՝ կազմութիւնը «Հայ Մշակոյթի բարեկամներու ընկերակցութեան» որուն նպատակն է ճանչցնել ռումէն ասպնջական ազգին՝ Հայ միտքն ու արուեստը եւ դառնալ կապը Հայ եւ ռումէն մտաւորականութեան եւ փոխադարձ գնահատութեան և գործակցութեան։

Արեան կապը որքան հեռաւոր ու խոր անցեալի մէջ թաղուած անծանօթ ըլլալու չափ, իր ապրումն եւ հոգեկան կազմաւորութիւնը Հայ շրջապատի մէջ, ու հետզհետէ իր ծանօթութիւնը Հայ ժողովուրդի լուսահետ անցեալին՝ կը սեղծէին իր մէջ այն գնահատանքն ու սէրը հանդէպ Հայութեան, որ տեւեց մինչեւ իր վերջին շունչը անայլայլ ու յարաճուն։ Այդ սիրով ապրեցաւ խանդավառ՝ Ռումանահայ գաղութին ծոցը, որ հին յիշատակներուն հետ նորեր ունէր՝ այս անգամ արեան գծերով կարմրացած, բայց նորէն ձգտուն եւ վերամբարձիկ դէպի ազատութիւն եւ քաղաքակրթութիւն։

Այդ միջավայրէն զատ և սերտօրէն սիրեց ու գնահատեց նա Վենետկոյ ու Փարիզի մեր Մուրատ-Ռափայէլեան Վարժարանները, ուր առիթը չէր փախցներ այցելել և իր բարեկամի խօսքերուն միացնել գիտնական ոգի։ Հաճոյքով կը փնտռէր նա մեր աշակերտները եւ անոնց հետ ընտանի պարզութեամբ կը վերաբերէր, սրտապնդելով զանոնք արժանի գաւակներ ըլլալու իրենց պանծալի հայրերուն։

ՓՐՈՖ. Ն. ԵՕՐԿԱ
Մուրատ – Ռափայէլեան
սաներուն մէջ
Վենետիկ, 30 Մարտ 1934

Զենք մոռնար Վանքիս եւ Ռումանահայ մեր նախկին Մուրատ-Ռափայէլեաններու կողմէն եղած դիմումներուն վրայ Փրոֆ. Եօրկայի ջանքերն ու միջամտութիւնը Մուրատ-Ռափայէլեան Վարժարաններու վերակայականներուն համազօր ճանաչման նպատակամբ Ռումէն պետութեան կողմէն։ Արդէն իր Վարչապետ ու Կրթական նախարար եղած օրերէն՝ Նախարարական կարգադրութեամբ անօրինած էր որ մեր յիշեալ Վարժարաններու եւ Կ. Պոլսի Կեդրոնականին վ'լայականները կարենան ճանչցուիլ ռումէն համալսարաններէն։ Դիմողներուն չզլացաւ իր աջակցութիւնը՝ քանի որ Նախարարական խորհուրդը դեռ վերճիռ չէր հանած։

Ու չեմ գիտեր թէ հարկ կա՞յ ըսել որ նա սիրեց նաեւ Հայ վերածնութեան որդիները՝ Ս. Ղազար, ուր գրեթէ ամէն տարի կու գար ուխտաւորի մը պէս, կարծես շնչելու հոն ապրող հոգին, ներշնչուելու այնքան սրբութիւններէն որ հոն կը պահուին, աւելի հզօր եւ օծուն ընելու իր ալ

չունչը՝ որ վերածնողի դերն ունէր Ռումէն ժողովուրդին համար։ Եւ ճիշտ այս տեսակէտով կը սիրէր երբեմն իր հետ Ս. Ղազարի բերել Վըլէնի-տէ-Մունթիի իր դասընկեր Վըլէնի-տէ-Մունթիի իր դասընկեր Ռումանիոյ համալսարանական խումբերուն, որպէս զի անոնք չշափելիօրէն տեսնէին, որպէս զի անոնք չշափելիօրէն տեսնէին Հայ ազգի մշակոյթի սրբազան նշխարները եւ կրթական դասեր առնէին։

Այդպէս ըրաւ անձամբ 1930ին, 1934ին եւ վերջին անգամ 1938ին՝ անձամբ բացատրելով իր հետեւորդներուն հայ արուեստի ցուցանիշերը։ 1931ին այդ կրթական այցելութիւնը տեղի կ'ունենար Պարպու Թէոցելութիւնը տեղի կ'ունենար Պարպու Թէոցելութիւնը եւ Յ. Ճ. Սիրունիի առաջնորդութեան տակ։

Եօրկա երբ մեր մէջ կ'ըլլար՝ կարծես կրկին կ'ապրէր իր սէրը հանդէպ հայ ազգին. ու ատոր համար իսկ ամէն անգամ չէր ուզեր մոռնար ազնիւ յիշատակ մը տանիլ Վանքէն։ Շատ անգամ ծաղիկներ եղան անոնք, բայց աւելի սիրունը Ս. Ղազարու բուրաստանի մէջ ճուտղուն գեղձանիկ մը, զոր 1930ին հեռը Ռումանիա տարաւ ըսելով. «Ես անոր անունը Հայաստան պիտի դնեմ. եւ երբ երգէ իմ պատուհանիս ներքեւ, պիտի հրճուիմ ու պիտի ըսեմ. Հայաստան կ'երգէ»։

1934ին՝ այցելութենէն վերադարձին, նուիրական ծաղիկներ տանելու պահուն յիշեց գեղձանիկն եւ ըսաւ. «Հայաստան լաւ կ'երգէ, եւ միանգամայն իր երգը կը սորվեցնէ ռումէն գեղձանիկին»։

* * *

Ու կ'արժէ որ այստեղ ամփոփենք, քաղած ընդհանարպէս Սիրունիի «Արազ»էն, մանաւանդ 1930էն ասդին՝ ժամանակագրական կարգով, յուշերու եւ խօսքերու թանկագին հաւաքածոյ մը, ուր կը տեսնուի միշտ մեծ մարդուն աննախանձ հոգին որ կը փառաբանէ ամէն առիթով՝ Հայ ազգն ու անոր լաւագոյն ձիրքերն ու արժէքները։

Ամէնէն առաջ ահա իր անկեղծ սէրը որ կը բարեխէ հայութեան համար. — հեռագիր մը՝ ուղղուած Մխիթարեան Ուխտիս Ընդհ. Աբրահօր.

1931 ԱՊՐԻԼ 22 «Միշտ սրտով կապուած ձեր Հայ սփիւռքին ամբողջ աշխարհի մէջ»։

1932 *Ռումէն մամուլին մէջ երախտագէտ շեշտով յայտարարած է թէ իր «Կիլիկեան Հայաստան» հեղինակութիւնը՝*
«Հայերն է որ հրատարակեցին եւ նոյն իսկ մրցանակ յատկացուցին ինձի այդ գրքին համար». («Արազ», 5–7–1932)։

1933 ԱՊՐԻԼ 6 *Ընդունելութեան մէջ որ տրուած է իրեն՝ առիթով Պրեմոմեան մրցանակին (վերեւ յիշուածն է՝ հայերու կողմէն՝ Փարիզի մէջ) նա ըսած է.*
«Դեռ լրացուցած չեմ ուսումնասիրութիւնս Հայերու մասին։ Պիտի պատրաստեմ լիակատար եւ նոր գործ մը»։

1933 ԱՊՐԻԼ 6 *Նոյն պատուասիրութեան առիթով նա կ'ըսէր հետեւեալ ազնիւ խօսքերը.*
«Հայերը սիրած եմ նախ անոր համար որ մանկութենէս եմ ճանչցած զանոնք, աչքերս բացած ըլլալով Մոլտաւական քաղաքի մը մէջ, ի Պոթոշան, ուր Հայերը դարերով բրտինք թափած են եւ ուր դեռ կ'ապրին անոնց հետքերը։ Հայերը սիրած եմ նաեւ անոր համար որ իրրեւ պատմաբան՝ ճանչցած եմ ազնուական դերը զոր հայ ժողովուրդը ունեցած է պատմութեան մէջ. եւ վերջապէս տառապանքները, մարտիրոսագրութիւնը՝ որ բաժին ինկած են այս ազնիւ եւ շինարար ժողովուրդին՝ չէին կրնար չյուզել մարդու մը խղճմտանքն, երբ ան կը տեսնէ զարհուրելի անարդարութիւնը զոր քաղաքակիրթ աշխարհը ցոյց տուած է ուրիշ անարդարութիւնը զոր քաղաքակիրթ աշխարհը ցոյց տուած է ու կու տայ ցեղի մը հանդէպ, որ դարերով իր տքնութիւնը սպաս դրած է յանուն մարդկային քաղաքակրթութեան, զոհուելով իսկ յանուն անոր»
եւ իր սրտագին մաղթանքը կ'ըլլայ հայ ժողովուրդին՝ լիակատար ազատութիւն իր պատմական հողերուն վրայ, լիակատար երջանկութիւն այնտեղ, եւ ջերմ հայրենասիրութիւն մը, եւ կ'աւարտէր մեզի համար հետեւեալ յոյժ պատուարեր խզձերով,
«կը մաղթեմ որ, այո՛, օր մը դառնամ ձեր ազատ հայրենիքը, բայց կը բաղձամ որ ռումէն ժողովուրդը իր ծոցին մէջ ունենայ ձեզ նման տարր մը՝ որ ոչ միայն աջակցի երկրին շինարարութեանը, այլ հայրենասիրութեան օրինակ հանդիսանայ միշտ իրեն». («Արազ», 13–4–1933)։

1934 *Սորպոնի բեմէն տուած բանախօսութեանց կարգին յիշեց հայ ազգը, մանաւանդ Խաչակրութեանց մէջ անոր կատարած քրիստոնէական ու բարոյական բաժինը.*

1934 ՄԱՐՏ 25 *ու Մուրատեան Վարժարանին մէջ սարքուած ընդունելութեան առիթով մեծանուն գիտնականը մէկ ու կէս ժամ խօսեցաւ Հայ արուեստի մասին՝*

digitised by A.R.A.R.@

որպէս արձագանգ «Հայ արուեստի ցուցահանդէս»ին որ տեղի ունեցած էր Պուքրէշի մէջ 1930 ին, շեշտելով թէ.

«Հայը միանգամ ընդ միշտ փրկուած է կործանումէն՝ քանի որ ան, շնորհիւ իր տոհմային ոգիին, ստեղծած է իր ինքնատիպ գեղարուեստը... բարեբախտաբար հայը գիտցած է շատ հին ժամանակէ կռանել այդ անխորտակելի պատնէշը – այսինքն գեղարուեստը... եւ ատոր համար Հայերուն քաղաքական կատարեալ ազատութիւն տալը՝ շնորհ մը պիտի չըլլայ մեծ պետութիւններու կողմէն, այլ արժանի իրաւունքը հայ ազգին»:

1935 ՆՈՅԵՄԲԵՐ 23 *Աստուածաշունչի 1500ամեակի տօնախմբութեանց փակման առիթով Պուքրէշի Աթէնէի մէջ սարքուած «Հայ արուեստի երեկոյ»ի բանախօսութեամբ ցոյց տուաւ իր զմայլանքը հանդէպ Հայուն կենսունակ գործունէութեան՝ մայր հայրենիքի եւ սփիւռքի մէջ, յայտնեց իր յոյսն եւ խրախոյսը մեր լաւագոյն ապագայի համար. եւ չօշափելով հայ–ռումէն յարաբերութիւնները՝ խոստովանեցաւ թէ*

«Մոլտաւական պետութիւնը պիտի չկարենար հիմնուիլ առանց հայերու ստեղծած առեւտրական ճամբուն. եւ հետեւաբար հայերը Մոլտաւիայի ծնողներն են»:

Ու ակնարկելով հայ նկարագրին եւ ընտանեկան կեանքին ըսաւ.

«Գործունեայ ժողովուրդ է որ իր կեանքը կը հիմնէ աւանդական բարոյականի վրայ՝ որ անտարակոյս հայ ժողովուրդի մեծ ուժերէն մէկն է: Ես հայերը կը ճանչնամ Պոթոշանէն եւ ուրիշ վայրերէ, եւ գիտեմ թէ ի՛նչ կը նշանակէ հայ ժողովուրդի ընտանեկան կեանքը.– Բան մը որ հազուագիւտ է մեր ժամանակներուն» («Արազ», 19–12–1935)

Ու աւելցնենք հոս պատուաբեր խօսք մ'ալ հայ տնական մաքրութեան մասին՝ զոր Եօրկա ըսած է 1930 ի ամառը, իր Վըլէնի տէ Մունթէի հաստատութեանց այցելող հայ խումբին՝ առաջնորդութեամբ Սիրունիի, ցուցնելով համալսարանական դասարանը.

«Հայու տան մը պէս մաքուր է մեր շէնքը». («Արազ», 7–8–1938):

1936 ՄԱՐՏ 6 *Խօսելով ռումէն երաժշտութեան մասին, յիշած է հայկականն ալ որու սիրահար էր.*

«Մեր երաժշտութիւնը իր զանազան արտայայտութիւններուն մէջ կը նմանի հայկականին, Հայերն ալ մեզի պէս Թրակեան ծագում ունենալով». («Արազ», 14–3–1937):

1937 ՄԱՅԻՍ 18 *Ցոյն մշակոյթին վրայ բանախօսելով, Միջազգային Պատմութեան կոնգրէսին մէջ Հայ տիպարին մասին ըսած է.*

«Հիթիթները մաս ունին նաեւ հայ ցեղին կազմութեան մէջ, Թրակեան արտայայտութիւնը որ երբեմն կը նշմարուի հայ ժողովուրդին վրայ, մինչ Թրակեան արիւնը աւելի գեղեցկութիւն ու նրբութիւն տուած է հայ դիմագծութեան». («Արազ», 23–5–1937):

1937 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ *«Նէմմուլ Ռոմընէսք» թերթին մէջ խմբագրականներու շարքով մը հակահրեայ շարժումին առիթով կ'ակնարկէ քրիստոնեայ ծագումով ազգերու կարգին նաեւ հայերը եւ կը դրուատէ ընդհանուրին հետ զանոնք ալ.*

«Միւս տարրերը կը սիրեն ի վերջոյ երկիրը նոյն իսկ այդ երկրին համար, ջանալով աւելցնել անոր արտադրական հնարաւորութիւնները, խնայելով ինչքն ու օժիտը, յարգելով անոր գեղեցկութիւնը, մինչ Հրեաները՝ որոնք տնտեսական գետնի վրայ մեր աշխատակիցներն են, միշտ աւերակ եւ անապատ սերմանեցին». («Արազ», 28–8–1937):

Դարձեալ նոյն հակահրեայ պայքարին մէջ, Եօրկա լուսնելու համար հայոց հակառակորդները՝ կը բացատէ հայերը՝ ըսելով.

«Անոնք այնքան օգտակար աջակիցներ եղան մեր հին պատմական կեանքին». («Արազ», 26–9–1937):

1938 ՓԵՏՐՈՒԱՐ *Իր նախագահութեան տակ «Հայ արուեստի» հանդէսին մէջ Եօրկա այնքան գնահատեց մեր մշակոյթը՝ որ թելադրեց բեմադրել Հայ պատմական թատերախաղ մը ընդելուզուած հայ երգերով ու պարերով.* («Արազ», 20–2–1938):

1938 ՄԱՐՏ *Գնահատելով հայ երգն ու պարը, թելադրեց հայ–ռումէն հանդէս սարքել, ուր ուսանողուհիներ հայ պարեր պարեն հայ տարազով, հայերն ալ փոխադարձաբար ռումէն.* («Արազ», 20–3–1938):

1938 ՕԳՈՍՏՈՍ 22 *Պուքրէշի ձայնասփիւռէն զովքն ըրաւ հայկական պարին, զմայլելով ձեւերու շնորհին, եւ տարազին ու երգերուն գեղեցկութեան:*

1938 ՕԳՈՍՏՈՍ 28 *Ի պատիւ Ց. Ճ. Սիրունիի տուած պատուոյ ճաշը եւ մեծարանքի*

վկայականը Մշակութային միութեան անունով՝ պատիւ կը բերէ Հայութեան որ մեծարուեցաւ յանձին իր գրագէտ մէկ անդամին, որուն համար Եօրկա շեշտած է տուած վկայականին մէջ գերը գործոն եւ կազմակերպիչ Սիրունիի՝ իբրեւ հաւատարիմ զաւակ իր ազգին, որ մշակութային մարզին վրայ աշխատեցաւ զմայլելի եռանդով ամրապնդել հայոց եւ ռումէններու միջեւ կապերը. («Արազ», 28–8–1938):

1939 ՅՈՒՆՈՒԱՐ 1 *Ռումանահայ կեդրոն. Մատենադարանի այցելուներու տոմարին մէջ գրած է Եօրկա.*

«Ի յիշատակ այցեութեանս այս յարկին՝ որ իր մէջ կ'ամփոփէ մտածումը հինաւուրց եւ ազնուական ժողովուրդի մը»:

1939 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 19 *Մշակութային միութեան մէջ կատարուած բանախօսութեան մէջ՝ նկատմամբ Հայոց ունեցած դերին Լեհաստանի մէջ՝ ըսած է.*

«Հայերը որոնք սխանչելի ժողովուրդ մըն են»:

1939 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 20 *Տիեզերական պատմութեան վերաբերեալ արդի հարցերու մէջ յիշեց Մեծն Տիգրանի աշխարհակալութիւնը եւ Լեւոն Բ.ի ստացած թագերը կայսրէն ու Պապէն.* («Արազ», 26–10–1939):

Հուսկ քանի մը սրտապնդիչ գոհար խօսքեր ալ ասկէ–անկէ՝ նկատմամբ մեր ազգային ազատագրութեան դատին.

Անազատ ազգերէն առաջինը որ պէտք է ազատագրուի իր շղթաներէն՝ հայ ազգն է, այն բոլորին համար որ ան տուած է մարդկային քաղաքակրթութեան՝ ամենահին դպրերէն մինչեւ այսօր» («Արազ»,7–8–1938):

«Հանդէպ Հայաստանի... ամբողջ մարդկութիւնը պարտք մը ունի վճարելիք» (Անդ):

«Մի՛ յուսահատիք: կու գայ վայրկեանը երբ աշխարհը կը թօթափէ իր ներկայ բիծերը: Սպիտակ աղաւնին ճեզի ալ իր աւետիսը կը բերէ օր մը: Մշակութային արժէքներով օժտուած այս փոքրիկ բայց մեծ ազգը չի կրնար միշտ տրորուած մնալ ուրիշներու կրունկներուն տակ... ան պիտի յաղթէ ի վերջոյ շնորհիւ իր տքնութեան, իր տառապանքին, իր հոգեկան նիգերուն» (Անդ)(*):

Մխիթարեան Միաբանութիւնս վաղուց ճանչցած մեծ գիտնականն ու հայասէրը, և մանաւանդ Հայ մշակոյթի փառքերուն մեծագոյն գնահատողն եւ ծաւալողը իր մեծագոյն գնահատանքն եւ հեղինակութիւնը՝ 1930 ին զանիկա Ս. Ղազարու Հայկական Ճեմարանի Թղթակից անդամ անուանելով: Եւ ուրախ ենք որ մեր ընձեռած յարգանքի այդ ցոյցը՝ որուն արժանի էր նա աւելի քան շատ մը ուրիշ պատկառոր հայագէտներ, իսկապէս հաճոյ անցաւ իրեն, եւ չենք կրնար ծածկել մեր ուրախութիւնը երբ կը տեսնենք իրեն նման պատկառելի գիտնական մը որուն սիրելի կը դառնայ Correspondant de l'Académie Arménienne de St. Lazare de Venise տիտղոսը իր հեղինակութեանց ճակատին դրոշմուած և իր նամակներուն ներքեւ ստորագրուած:

Տասնեակ մը տարի առաջ էր յաղթանակի այդ դաշնի պատկէն յետոյ հրապարակաւ կը հիւսէինք մեր ամէնէն ջերմ մաղթանքն իրեն անձին եւ երախտաւոր գնահատանքը իրեն գիտութիւնը իր հայագիտական գործունէութեան՝ իր 60ամեակին առիթով: Այսօր, իր 70ամեակին՝ որ արիւնով գծուած է և միջազգային սուգի սեւ շղարշով պարուրուած, մենք ալ կը խոնարհինք իր մեծ եւ անմոռանալի յիշատակին. եւ մինչ երախտագիտութեան արցունքով կը թրջենք իր դեռ թարմ ու ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհէն յարգուած շիրիմը, մեր ամենախորին ցաւն եւ կսկիծը կը յայտնենք Ռումէն բարեկամ եւ ասպնջական ազգին, որուն սիրելի զաւակ դաւանեցաւ ինքզինքը ողբացեալ Ուսուցչապետը, եւ որուն նա կոթող մը ստեղծեց իր պատմական եւ մշակութային հոյակապ գործերով՝ խակպէս պանծալի եւ պղնձէն աւելի ամուր և տեւական:

Հ. Ե. Փ.

(*) Թերթիս յաջորդ թիւին կը թողունք ողբ. Փրոֆ. Եօրկայի համակ մը եւ անոր հետ իր մէկ փոքրիկ քերթուածը՝ ուղղուած Մխիթարեան Ուխտիս եւ Հայ ազգին:

digitised by A.R.A.R.@